

KÖNYVSZEMLE

Kees TESZELSZKY, *The Holy Crown and the Hungarian Estates. Constructing Early Modern Identity in the Kingdom of Hungary* (Refo500 Academic Studies 92). (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023)

Nationalism arises from the lack of knowledge about one's own culture.

Kees Teszelszky, a magyar felmenőkkel rendelkező holland történész ezt az első ránézésre kissé talányos, de utólag már inkább önironikusnak, sőt posztmodernnek tűnő idézetet illesztette mottóként 2023-ban angol nyelven publikált monográfiájának élére, amelyet saját, 2006-ban holland nyelven írt doktori disszertációjából vett kölcsön. A posztmodern és önironikus jelzők használata talán szokatlannak tűnik egy kora újkori témájú, történeti monográfiáról írt recenzióban, ám ezzel csupán arra szerettem volna rávilágítani, hogy megítélésem szerint maga a szerző sem szánta teljesen komolynak mindazt, amit a magyar történeti és politikai emlékezetben máig centrális szerepet betöltő Szent Korona körül a 17. században felélénkülő politikai diskurzust tárgyaló monográfiájában publikált. Hogy miért gondolom ezt és a könyv elolvasása után miért döntöttem úgy, hogy az átlagostól eltérő, kritikusabb könyvismertetés írására vállalkozom, azt az alábbiakban három fő pontban fejtem ki.

A) Tisztázatlan fogalmi és történeti keretek

Teszelszky monográfiájának jelentős része a nemzet, nacionalizmus és nemzeti identitás kora újkori magyar politikai tradícióban értelmezhető fogalmaival foglalkozik, ám kizárólagos fókuszában a Szent Korona eszméje, ennek kora újkori politikai használata és irodalmi hivatkozásai állnak, amelyeknek, Eckhart Ferencre támaszkodó kiindulópontja szerint (*A Szentkorona-eszme története*, Bp., 1941), vajmi kevés közül van a 19–20. században feltalált és egyfajta állami ideológiaként alkalmazott Szent Korona-tanhoz, ám Teszelszky szerint a korszak, vagyis a 17. század „nemzeti identitását” igenis meghatározták. Az idézőjel nem véletlen. A szerző ugyanis a nemzet és identitás fogalmait a kora újkorral kapcsolatosan kizárólag politikai értelemben használja, olyannyira, hogy a középkori (1526 előtti) magyar közjogi méltóságokat is következetesen „nemzetinek” nevezi. Az olvasó ennek ellenére zavart érez: részben nehezen tud elvonatkoztatni a szó modern kori, etnikai-kulturális értel-

métől (különösen, ha ez rendszeresen az identitással kerül egy szókapcsolatba), részint pedig a könyv adós marad a válasszal arra, hogy a magyar királyi korona – politikai irodalomban és történetírásban használt – egységesítő szimbóluma miként válhatott a kora újkorban identitásképző és egyéni szinten is interiorizálható elemmé, ha a nemzet egészét átfogó állami egység valójában nem létezett, és így a korona „nemzeti” szimbólumként legfeljebb az 1526 után részekre szakadt Magyar Királyság restaurálására irányuló elvi igényt vagy kívánságot fejezhetett ki. Ráadásul, mivel a monográfiában *close reading*-módszerrel elemzett szövegek és szerzőik között Teszelszky következetesen megtartja a posztmodern három lépést is, arra sem kapunk választ, hogy a vagy csupán szócsőnek, vagy tehetséges ideológusoknak tekintett szerzők vajon mit is gondoltak az általuk leírtakról, volt-e valamilyen közösségtudatuk, amely hiányzó reflexió a nemzeti identitás általános fogalomként időről időre történő felemlegetése mellett megint csak zavaró.

Ez nem jelenti azt persze, hogy az identitás fogalmát, akár a „nemzeti” jelzővel együtt, a kora újkori körülmények között ne lehetne használni. Sőt, sokkal valószínűbb, hogy a teljesen reflektálatlan, politikai és kulturális értelmű kettős használat már a korszakra is jellemző, és ez (legalábbis a kora újkorban az egykori Magyar Királyság területén) így is volt természe-

tes: a középkori állami keretek török kori szétesésével ugyanis a nemzet (*natio, gens* – bár ezek sem teljesen ugyanazt jelentik) fogalma fejezhetette ki leginkább az összetartozás tudatát. Mindez viszont a másik oldalról azt is jelenti, hogy a politikai valóság és a politikai ideológia egyáltalán nem fedték egymást a kora újkori, állami létét vesztett, vagy abban legalábbis erősen korlátozott Magyarországon, sőt a kettő eltávolodása éppen a koronakultusz feltalálásával egyidőben indult meg. Ez az ideológiai invenció tehát Teszelszky könyvének fő témája, amelynek kifejtése során azonban a történeti valóság és a politikai mítosz között tátongó szakadékot teljességgel ignorálja, illetve az ebből fakadó feszültség elemzésére kísérletet sem tesz.

A magyar királyi felségjelvény köré az idők során lassan épült fel a Szent Korona elvont fogalma, amely politikai szimbólumként a középkor végétől kezdve előbb a Magyar Királyság rendjeinek olykor a királlyal szemben is képviselt közjogi egységét testesítette meg, majd a 17. század elejétől kezdve az addigra három részre szakadt és az Oszmán Birodalom által részben elfoglalt egykori ország továbbra is fenntartott elvi egységének lett a legmarkánsabb politikai, majd (legalábbis egyes szerzőknél) szinte vallásos manifesztuma. E változás legfőképpen annak az egyszerű ténynek volt köszönhető, hogy maga a fizikai tárgy, tehát a középkori magyar ural-

kodói jelvény 1608-ban, több évtizedes távollét után – a Rákóczi-szabadságharc és II. József uralkodása alatti intermezzókat leszámítva, immár véglegesen – visszatért az országba. Teszelszky tehát annak a folyamatnak próbált, egyébként úttörő módon a nyomába eredni, hogy a Bocskai-felkeléstől kezdődően (1604) nagyjából a 17. század közepéig hogyan vált a Szent Korona szimbóluma a bécsi udvar és a Magyar Királyság (értsd: az egykori királyság Habsburg-fennhatóság alatti területe) rendjei közti kommunikációban az egyik kulcsfogalom; egyáltalán miért vette elő vagy találta újra fel az udvar ellen felkelő, majd azzal békét kötő, Bocskai István körül csoportosuló humanista és politikai elit (Berger Illés, Bocatius János, illetve az elsődleges és nagy tudósnak tartott Illésházy István nádor), és hogyan használták fel politikai üzenetük közvetítésére; hogyan és milyen módosulásokkal vette át rögtön ezután (1608-ban) a Magyar Korona fogalmát saját kommunikációjában a magyar királyságbeli politikai elittel kiegyező II. Mátyás, miközben bátyját I. Rudolfot a magyar és cseh trónról lemondatta; hogyan lett ezután a megszemélyesített *Sacra Corona* a magyar történelem isteni tulajdonságokkal felvértezett és kizárólagos aktora a koronaőr Révay Péter a koronáról szóló, 1613-ban megjelent *Commentarius*ában; végül pedig a lutheránus Révaynál lefektetett alapokon hogyan vált az államala-

pító Szent István király legendája szerint anygali eredetű korona valóban szentté még mindig a 17. századi magyarországi katolikus történeti narratívában? Bár ez így összefoglalva logikus fejlődési ívnek tűnik, Teszelszky monográfiájában egy ennél jóval szétartóbb és jelentős lyukaktól sem mentes narratívát látunk, amiben még a témában járatos magyar olvasó is nehezen igazodik el. Azt pedig már elképzelni is nehéz, hogy egy átlagos nemzetközi olvasó, akinek kevés háttérismerete van Magyarország és Erdély kora újkori történelméről, hogyan tudná feldolgozni a sűrűn szedett, szövegközi illusztrációkat nélkülöző 350 oldalt, amelyhez még 50 oldal bibliográfia és mutató is tartozik. Amivel már rá is tértünk a kritika következő pontjára.

B) Széteső és aránytalan struktúra, bizonytalan forrásbázis és egy alapvető filológiai probléma

A témaválasztás – különösen egy angol nyelvű kötet esetében – első ránézésre újszerűnek tűnik tehát, a koncepció és az argumentáció struktúrája azonban már inkább esetleges. Az egyes részfejezetek nem mindig épülnek szervesen egymásra, illetve eltérő mélységben dolgozzák fel tárgyukat. A kötet tagadhatatlan erénye ugyanakkor, hogy Teszelszky rengeteg olyan forrással dolgozik, amely még a szakemberek előtt is alig ismert, akik tehát a tekintélyes forrás- és irodalomjegy-

zékét biztosan még sokáig hasznosítani tudják majd. Ráadásul többnyire olyan szövegekről van szó, amelyek a) vagy máig kéziratban maradtak és az eredeti levéltári lelőhelyükön tanulmányozhatók; b) vagy kéziratban voltak, de modern kiadásuk nincs, és a szöveghagyományuk sem biztos; c) vagy csupán kora újkori nyomtatott kiadásból ismertek. Az ellenőrizhetőséget viszont mindenképpen rontja, hogy a források szövegeit többnyire bőséges parafrázisban vagy fordításban közli a szerző, amelyhez az eredeti (rendszerint latin, elvétve német vagy magyar) nyelvű szövegváltozatot csak ritkán kapja meg az olvasó. Hogy mindez aztán milyen további szövegkritikai problémákat generál, arra még visszatérünk.

A politikai irodalom a 17. század első felében még európai mércével mérve is észrevehető méretűvé duzzadt Magyarországon és Erdélyben – köszönhetően a Bocskai-felkelésnek (1604–1606), majd pedig Bethlen Gábor erdélyi fejedelemségének (1613–1629). E korpusz modern, kritikai igényű feldolgozása még korántsem mondható teljesnek, de éppen az utóbbi években több fontos forrásgyűjtemény és tanulmánykötet jelent meg (*Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez I–III.*, szerk. BÁTHORY Orsolya, BENE Sándor, KÁRMÁN Gábor, ZÁSZKALICZKY Márton), amelyeknek köszönhetően a politikai jellegű szövegekről és hátte-

rükről ma már sokkal többet lehet tudni, mint akár tíz évvel ezelőtt. Teszelszky ennek ellenére kísérletet sem tesz arra, hogy bármiféle átfogó képet próbáljon adni erről az elsődleges kontextusról, az olvasó így nélkülözni kénytelen minden olyan információt, amely a korszak politikai irodalmát vagy az angol nyelvű olvasó számára feltehetően kevésbé ismert általános történeti háttérrel megvilágítaná. Ennek részben elvi, részben filológiai okai vannak. Az elvi ok az, hogy a szerző valóban és kizárólag a Szent Koronára és a koronáról szóló diskurzusra koncentrál az 1604 és 1665 között keletkezett, kéziratban maradt vagy nyomtatott, magyarországi politikai és történeti irodalomban, így semmilyen más forrás, külső szempont nem kerül bemutatásra, amivel (talán megint csak valamilyen szándékos iróniával?) a „magyar közjogi fikció” magában valóságának és különlegességének modern kori mítoszát is megerősíti.

A kontextus hiánya, sőt a szerkezeti aránytalanságotól sem mentes argumentáció másik fő oka egy egyszerű filológiai tény, amelyre a szerző elmulasztja figyelmeztetni az olvasót: a monográfia mintegy kétharmada szó szerinti fordítása Teszelszky jóval korábban magyarul megjelent *Az ismeretlen korona* című könyvének (Panonhalma: Bencés Kiadó, 2009), amelynek az alapstruktúrájába illeszt be egy, az eredetihez képest némileg

átírt bevezetést, illetve a 2014-ben Tóth Gergellyel közösen publikált Bocskai-kori szatirikus dialógusról (Johannes Bocatius, *Hungaroteutomachia – Magyarnémetharc*, szerk. Kees TESZELSZKY, TÓTH Gergely (Budapest, 2014) szóló részfejezetet, amelyek eredetileg szintén magyarul íródtak, az angol monográfia címlapján ugyanis fordítóként a Magyarországon élő, magyar–angol fordítóként jegyzett Bernard Adams van feltüntetve. Ennél is nagyobb csavar a történetben, ha az ember a kezébe veszi az irodalomjegyzékben egyébként fel sem tüntetett magyar nyelvű monográfiát, amely címlapja, illetve a neves és azóta elhunyt történészprofesszor, R. Várkonyi Ágnes által írt bevezetése szerint is nem más, mint a szerző már fent idézett, 2006-ban holland nyelven megjelent doktori disszertációjának (*De sacra corona regni Hungariae – De kroon van Hongarije en de ontwikkeling van vroegmoderne nationale identiteit 1572–1665*) magyar nyelvre történt átültetése. Vagyis, akárhogy csűrjük csavarjuk, a 2023-ban kiadott könyv nagy részben egy eredetileg 2006-ban holland nyelven publikált doktori értekezés 2009-ben megjelent magyar fordításának az angol nyelvű változata. E háromszoros nyelvi és szerzői szűrő (hiszen a 2009-es magyar fordítást is egy professzionális műfordító, Troszovszky Gabriella jegyzi) a végső változat érthetőségét egyértelműen rongja, amelyen az sem segít, hogy feltehe-

tően a szerző vagy más lektor sem nézte át kellő alapossággal az angol változatot. Vagy ha átnézték, akkor megint csak valamiféle, a szerzőt és művet egymástól eltávolító posztmodern fricskának kell tartanunk pl. a következő, lábjegyzetben hagyott fordítói kommentárt (186. oldal, 90. lábjegyzet):

“Translator’s comment: I have tried to edit the following passage to make clear that an unknown author is writing on behalf of Mathias. The text vacillates on this point, and it sometimes seems that Matthias is writing personally.”

A kérdéses szöveghely a korszak egyik legfontosabb politikai manifesztumára vonatkozik, Mátyás főherceg 1608 áprilisában írt deklarációjára, amelyben az őt és a magyar országgyűlést felségárulással vádoló bátyja, Rudolf császár vádjaira válaszol, közvetlenül az elhíresült *Bruderzwist* előtt. Az irat megfogalmazója nyilvánvalóan nem Mátyás, de az is egyértelmű, hogy a rendek és a bátyja leváltására készülő főherceg közös álláspontja kerül itt kifejtésre. A bizonytalanságot okozó (egyébként rövid) szöveghelyet eredeti megfogalmazásában nem közli a szerző, pedig ezzel alighanem megkönnyítette volna mind a fordító, mind az olvasó dolgát. A lábjegyzetekből viszont az is kiderül, hogy még ha közölte volna az eredeti szöveghelyet, akkor is komoly filológiai problémák maradtak volna elvarratlanul: a *Kurzer*

Bericht néven ismert iratnak ugyanis mindössze két 19. századi, az eredeti okmányhoz csatolt függelékek nélküli kiadása ismert, és az sem világos, hogy e két kiadás vajon különböző szövegvariánsokat őrzött-e meg. E rövid példán keresztül is jól látszik tehát az alapvető filológiai bizonytalanság, amellyel a szerzőnek sok esetben meg kellett volna küzdenie a szövegek értelmezése előtt, ám amelyeket többnyire egyszerűen figyelmen kívül hagyott. A hármas fordítás és az ebből fakadóan megnövekedett hermeneutikai homály pedig, ahogyan fent megállapítottuk, ezt az eleve meglévő forráskritikai problémát csak tovább rontotta.

A 2009 és 2023 között eltelt tizenégy év a korszak történetének és politikai irodalmának kutatásában komoly eredményeket produkált. Ezeket nagyrészt beépítette a szerző az irodalomjegyzékbe, a főszövegbe azonban csak elvértve. Említettem, hogy a 2009-es monográfia szerkezetébe Teszelszky beillesztette a 2014-ben publikált Bocatius-mű tárgyalását, ezt azonban nem sikerült szervessé tennie. Johannes Bocatius (1569–1621), a Bocskai Istvánt, majd Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet is szolgáló, eredetileg sziléziai származású humanista (kassai bíró, történetíró és költő) sajátosan színes figurája a korszaknak, ennek ellenére még egy rövid életrajzot sem találni róla a könyvben, csupán két művének, a fent már említett dialógus

(*Hungaroteutomachia*), valamint a Bocskai fejedelemmé választásának és a török által neki készítettett korona átvételéről szóló riport részletes elemzését illeszti be Teszelszky a monográfiába. Az életrajz hiánya annál is inkább zavaró, mert Bocatiust (jelentőségének megfelelően) már igen korán, a bevezető fejezetekben emlegeti, anélkül azonban, hogy az átlagosan tájékozatlan olvasót bármiféle információval kisegítené a szerző kilétét illetően.

Révay Péter (1568–1622) koronaőr, akinek rövid, 1613-ban megjelent *Commentarius*a a 2009-es magyar monográfiának is az egyik súlypontja, már életrajzzal együtt szerepel az angol változatban is. Az ő esetében viszont Teszelszky már eltekintett attól, hogy a 2021-ben kétkötetes kritikai kiadásban, bőséges jegyzetapparátussal (és egyébként az angol monográfiához előszót író Tóth Gergely és társai által) kiadott *De Monarchia Sacrae Coronae Hungariae* bármilyen rövid elemzésére is vállalkozzon, jóllehet az irodalomjegyzékben és egy rövid utalás erejéig a főszövegben is hivatkozta a művet. Ezzel nyilvánvalóan be kellett volna emelnie a teljes Bethlen Gábor-problematikát a monográfia argumentációjába, illetve azt is konstatálnia kellett volna, hogy 1620 körül a politikai diskurzus már jóval kevésbé a korona körül forgott, mint 1608-ban. Bethlen 1618 és 1626 között három hadjáratot vezetett a királyi Magyarország terüle-

tére, 1620-ban Magyarország fejedelmévé választották, 1619 és 1621 között magát a koronát is megszerezte, amelyet koronaörként ráadásul maga Révay Péter is elkísért különböző magyarországi őrzési helyeire, az ország keleti felében található Zólyom és Ecsed váraiba. Ekkor, élete utolsó éveiben írta tehát Révay a *Monarchiát*, amely korábbi művének, a koronáról írt, Teszelszky által bőven elemzett *Commentarius*nak egy alaposan kibővített és feljavított változata volt, egy olyan neosztoikus politikai intelmekkel teleszórt országtörténet, amelyben a fókusz immáron nem a koronára, hanem a Magyar Királyság történetére helyeződött. További fontos adalék, hogy a *Monarchia* 1659-es kiadását ugyanaz a Teszelszky által is emlegetett Nádasdy III. Ferenc (Révay unokája) finanszírozta, aki 1664-ben a magyar fejedelmek, királyok és hadvezérek portréinak első metszetgyűjteményét is kiadatta, és akit az I. Lipót császár ellen szőtt összeesküvés miatt 1671-ben Bécsben kivégeztek. De nem csupán ez a másik Révay-mű jelent olyan kardinális pontot, amely Teszelszky (mint a fentiekből kiderült) eleve nehezen értelmezhető és bizonytalan narratíváját megboríthatta volna, és ezzel elérkezünk a kritika fentiekben már pedzegetett, utolsó részéhez.

C) Hiányzó kontextus(ok)

A korábbi kutatási eredmények újrahasznosítása és újrafordítása, vala-

mint a forrásszövegek alapvető bizonytalansága mellett két további szempontra szeretném itt még felhívni a figyelmet. Az egyik, általános pont, hogy az egyetlen politikai szimbólumra koncentrált argumentáció valójában elfedi azt a jóval gazdagabb magyar politikai, történeti és irodalmi kontextust, amiben a Teszelszky által elemzett szövegek ténylegesen értelmezhetők lennének, ennek eredménye pedig csak mitizálás és a Szent Korona körüli további ködösítés lehet csupán, ami elnézve a magyarországi autók hátulján még mindig sűrűn feltűnő, ún. Nagy-Magyarország-matricákat, régi latin mondással élve, olyan, mintha fát hordanánk az erdőbe.

A részletesebb magyarországi és erdélyi irodalmi és politikai kontextus felrajzolása mellett a másik nagyon hiányzó szempont a nemzetközi háttéré, elsősorban a Magyarország és a Német-római Birodalom közötti kapcsolat kifejtése. Egyértelmű ugyanis, és erre még Teszelszky is utal a könyvben, hogy a magyar korona körüli politikai diskurzus azután erősödött fel, hogy Rudolf császár 1602-ben elkészítette saját császári koronáját, amely a birodalom cseh, magyar és német részeinek megbonthatatlan egységét lett volna hivatott reprezentálni és amely megjelenésében is lényegében ötvözte Nagy Károly, Szent Vencel és Szent István koronáját. A Rudolf által képviselt császári univerzalizmussal egyre inkább szembehelyezkedő magyarorszá-

gi rendi szeparatizmus ekkor találta meg az akkor már évtizedek óta a császári kincstárban letétbe helyezett magyar koronában a saját, Rudolf új koronájánál természetesen jóval ősbibbnek és szentebbnek tekintett politikai szimbólumát, 1608-ra pedig elérte, hogy a magyar korona visszakerüljön Magyarországra, amellyel szimbolikusan az ország alkotmányos különállása is megerősítést nyert. Jogos kérdés lehet ugyanakkor, hogy az ugyanebben az időben a magyar és cseh trónról lemondott Rudolf egyesítő törekvéseiben az új császári korona mint politikai szimbólum köré a magyarhoz hasonló ideológia felépült-e, van-e ennek bármilyen szövegszerű nyoma, és ha van, megállapítható-e bármilyen kapcsolat a kettő között? Illetve, ugyanígy a Vencel-korona körül a kortárs cseh politikai és történeti irodalomban milyen diskurzus jött létre és ez a császári és a magyarországi politikai ideológiával milyen viszonyban állt? Teszelszky ezeket a kérdéseket nem is említi, pedig ebben a kontextusban lehetett volna ténylegesen megállapítani a Szent Korona körüli kora újkori politikai ideológia európai helyét és jelentőségét.

Mindezek fényében továbbra is nyitott kérdés tehát, hogy a koronamítosz ténylegesen milyen identitást képviselt (ha egyáltalán) a kora újkori Magyarországon, s nem lehet-e, hogy csupán egymással versengő politikai reprezentációkról beszélhetünk, ame-

lyek a korona barokk emblémája köré csoportosultak egy adott történelmi pillanatban, és határozták meg alapvető módon a korszak politikai kommunikációját? Felületes kutatás után is jól látszik ugyanis, hogy a korszak politikai-etikai irodalmában a korona eleve nagyon korszerű és divatos gyűjtőallegória volt: anyagát, formáját, különböző drágaköveit az ideális uralkodó érnyeivel helyettesítették be, nem csupán a könyvben éppen csak megemlített Lackner Kristóf (1571–1631) soproni polgármester címében a magyar koronáról szóló, de a valóságtól teljesen elrugaskodott (és emiatt a kutatásban meglehetősen elhanyagolt) *Emblematica descriptio*ájában (1615), hanem más művekben is: pl. az 1613-ban (Révay *Commentarius*ával egy időben) az 1612-ben császárrá koronázott Mátyást köszöntő neolatin versgyűjteményben (*Corona imperialis*, Nürnberg, 1613), vagy a tizenöt éves háborúban Erdélyben és Magyarországon tevékenykedő Ciro Spontoni (1552–1612) olasz nyelven írt fejedemtműkéreben (*La corona del principe*, Verona, 1590). Utóbbi mű feltehetően Lackner művéhez szolgálhatott fő mintaként, de nem kizárt, hogy Révayra is hathatott. A hiányzó magyar és nemzetközi politikai kontextus mellett tehát, az itt éppen csak felvillantott irodalmi kontextus hiányát szintén regisztrálhatjuk.

A többi (sajnos) *lost in translation*.

Petneházi Gábor